

RESSENYES

LÓPEZ ONTIVEROS, A.; NOGUÉ, J.; ORTEGA CANTERO, N. (coords.) (2006). *Representaciones culturales del paisaje. Y una excursión por Doñana*. Madrid: Ediciones de la Universidad Autónoma de Madrid, 350 p. ISBN: 84-8344-005-9.

El llibre que es ressenya a continuació compila la conferència, deu comunicacions i l'itinerari de Sevilla a Doñana que van estructurar el seminari «Las representaciones culturales del paisaje», celebrat els dies 21, 22 i 23 de novembre de 2003 a l'Estació Biològica de Doñana, sota l'organització del grup de treball d'Història del Pensament Geogràfic, de l'Associació de Geògrafs Espanyols.

Els diferents capítols que estructuren aquesta obra aprofundeixen el procés de construcció social d'imatges sobre el paisatge des de dimensions i perspectives diferents, prenent com a referència contextos d'estudi també molt diversos. Aquesta varietat de perspectives es poden reduir bàsicament a tres grans línies temàtiques, sota les quals es poden agrupar els dotze capítols que articulen aquesta obra: «Literatura, geografia i paisatge»; «Paisatge, nacionalisme i identitat», i «Individus, cultura, religió i paisatge».

Sota l'epígraf «Literatura, geografia i paisatge», s'hi inclouen aquelles aportacions que mostren la utilitat i les limitacions de la literatura com a mitjà d'anàlisi i de comprensió de les relacions entre societat i natura, i/o que s'aproximen al tractament, a les formes de representació i de descripció del paisatge dins de deter-

minades obres, normalment geogràfiques i literàries. És el cas dels capítols que es presenten sota els títols: «Literatura, geografia y representación del paisaje»; «Descripción literaria y descripción geográfica en el *Tableau de la géographie de la France*: una caracterización general»; «Paisaje y vida. A propósito del universo geográfico-literario de Josep Pla», e «Imágenes científicas y literarias de paisajes: un análisis comparado».

En el primer dels capítols esmentats, Antonio López Ontiveros avalua el caràcter dels llibres de viatge com a font d'informació geogràfica, gènere que situa a la base d'alguns dels estudis geogràfics que s'han presentat a Espanya durant la darrera dècada del segle XX, enfocats a l'anàlisi de la representació del paisatge a través de la literatura. Segons la seva opinió, en els llibres elaborats abans del segle XVIII, els viatgers ofereixen descripcions superficials, poc fonamentades en el coneixement profund i exhaustiu dels llocs visitats, que queden alhora desvirtuades per la voluntat personal de magnificar i enaltir l'experiència del viatge. Durant el segle XVIII, el desig dels viatgers de contribuir a la instrucció i a l'avenç de la ciència, els portarà a observar directament el conjunt de fenòmens que s'interrelacionen de

forma complexa en el territori, com també a plasmar el seu coneixement i la seva percepció del paisatge a través de descripcions objectives, austeres i precises. El caràcter geogràfic que assoleixen els llibres de viatges durant la Il·lustració perdurarà durant el segle XIX. Malgrat el fort subjectivisme i simbolisme que impregnen els relats dels viatgers romàntics, aquests es vertebren al voltant de la descripció de llocs i paisatges concrets, on és possible identificar elements geogràfics presents al món real.

Juan Vicente Caballero estudia «la representació sintètica de un paisaje a través de la palabra» (p. 83) en una de les obres més importants del geògraf francès Paul Vidal de la Blache. Segons l'autor, al llarg de les pàgines del *Tableau de la géographie de la France*, el màxim exponent de la geografia regional articula la descripció del paisatge francès al voltant de dos nivells, la descripció explicativa i la caracterització, on posa en pràctica dues tècniques o modalitats diferents de descripció literària. A través de la descripció explicativa, Vidal de la Blache intenta copsar la fesomia o el perfil d'una regió fent èmfasi en la manera com conviuen i es disposen els diferents components del paisatge. Per assolir aquest objectiu, es basa en la descripció narrativa i, per tant, en l'ús d'un llenguatge que permeti mostrar el caràcter dinàmic dels objectes. En el segon nivell de descripció geogràfica, Vidal de la Blache intenta explicar quines són les peculiaritats visuals i sensorials, les impressions i les sensacions que transmeten els paisatges. En aquest sentit, pren com a recurs la descripció pictòrica i, per extensió, l'ús d'un llenguatge fonamentat en l'adjectiu i la metàfora.

Joan Tort i Valerià Pauïl s'aproximen al significat, a la concepció i al tractament del paisatge dins del llegat literari d'un dels escriptors catalans contemporanis més importants. D'acord amb les seves paraules, el paisatge esdevé un dels eixos principals de reflexió dins l'obra literària

de Josep Pla, una obra que ha actuat com a canal de difusió de diferents imatges geogràfiques de Catalunya. Josep Pla mostra una predilecció especial pels paisatges rurals, i concretament per aquells paisatges productius, que contribueixen a l'alimentació i a la subsistència humana a través de la mà del pagès, propietari de la terra i artífex principal del paisatge. La vinculació natal de l'escriptor amb l'Empordà sembla que hagi marcat el seu arquetipus de bellesa en relació amb el paisatge agrícola, ja que els «paisatges de mosaics» són, al seu parer, més interessants i atractius que els monòtons i arcaics paisatges latifundistes. De la mateixa manera, les descripcions paisatgístiques de Josep Pla deixen entreveure una visió historicista i dinàmica del paisatge i solen presentar un elevat grau de subjectivitat. Normalment emanen de visions i vistes panoràmiques, les quals són, juntament amb el passeig, el mecanisme principal per aproximar-se a l'observació i al coneixement de l'entorn territorial i de percepció del paisatge.

A partir del *Atlas de los paisajes de España*, Josefina Gómez Mendoza presenta sis formes diferents d'aproximar-se, percebre i descriure el paisatge espanyol. L'autora identifica i caracteritza, en primer lloc i en segon lloc respectivament, les *visions il·lustrada i romàntica del paisatge*. Els viatgers il·lustrats mostraven un interès especial per la descripció de paisatges rurals construïts i per la transmissió rigorosa i directa del coneixement. Les seves descripcions paisatgístiques reflecteixen una àmplia coneixença de la vegetació mediterrània, però escasses nocions de geologia i geomorfologia per afrontar la descripció del relleu. Durant el romanticisme, els paisatges boscosos, muntanyosos i urbans passen a ser l'epicentre de descripcions paisatgístiques panoràmiques i subjectives, fonamentades en l'ús de la metàfora i el contrast, amb escasses referències al relleu i a la vegetació mediterrània. Més enllà de les imatges paisat-

gístiques il·lustrades i romàntiques, els diferents *quadres de paisatge* compilats per l'autora resumeixen els processos d'humanització del territori i les transformacions experimentades pels paisatges al llarg del temps i de l'espai, a escala de llocs concrets o de comarques. Els seus autors mostren amplis coneixements de geografia física i fan ús d'un llenguatge eloqüent i efusiu, la qual cosa afavoreix la integració entre ciència i literatura. Els *intel·lectuals estrangers* que, com Pierre Deffontaines, s'han aproximat a la descripció del paisatge espanyol, presenten una gran capacitat per descriure i transmetre l'essència d'aquests paisatges, partint normalment de la seva integració en el temps i de la seva comparació amb altres paisatges visitats. Els *escriptors de la generació del 98*, exemplificats en figures com Azorín i Unamuno, ofereixen a les seves obres descripcions paisatgístiques lligades inicialment a les terres àrides, planes i despoblades de Castella. Durant el primer terç del segle XX, el seu interès es desplaçarà cap als paisatges muntanyosos mediterranis, habitats i modelats per l'home, i per les estepes i planures àrides, susceptibles de tenir un valor d'ús agrícola. Finalment, seguint la tradició dels viatgers romàntics, són molts els *intel·lectuals de disciplines diferents* que han intentat plasmar com s'integren les ciutats en el paisatge, fent èmfasi en la seva localització, emplaçament, plànol i edificis emblemàtics. És el cas de les aportacions de Victor Hugo, Fernando de Terán i de Claudio de la Torre, entre altres, al voltant de les ciutats de Sant Sebastià, Albarracín i Bilbao, i de les Palmes de Gran Canària, respectivament.

El segon eix temàtic present en aquest llibre, que s'ha resumit sota el nom de «Paisatge, nacionalisme i identitat», aglutina aquells capítols que incideixen en el paper que les ideologies polítiques nacionalistes han atorgat històricament al paisatge com a element definidor i de reivindicació d'una identitat col·lectiva

pròpia i singular, diferenciada d'altres regions espanyoles. Dins d'aquest epígraf, s'hi inclouen les aportacions de Joan Nogué i de Jacobo García Álvarez, titulades «Paisaje, identidad nacional y sociedad civil en la Cataluña contemporánea» i «Paisaje, nacionalismo e identidad en la Galicia de preguerra. La visión de Otero Pedrayo».

El primer autor s'aproxima als orígens del nacionalisme polític a Catalunya i a les diferents etapes que han marcat el seu desenvolupament en funció dels paisatges que s'han vist revaloritzats i que s'han convertit en cada moment en símbols de la identitat del poble català, al costat d'altres elements com ara la història i la llengua. Així mateix, aprofundeix el paper de les polítiques lligades a la darrera etapa de nacionalisme polític com a font de conflictes territorials i d'emergència d'un nou discurs social territorial i paisatgístic, que reflecteix l'existència d'una crisi de paisatge a Catalunya. D'acord amb la seva opinió, des de 1830-1840 fins a l'actualitat, la muntanya i el paisatge mediterrani humanitzat s'han consolidat com les principals icones del nacionalisme polític a Catalunya. Mentre que la muntanya es consolida com a símbol nacional a finals del segle XIX, dins del moviment cultural del modernisme, el catalanisme polític vinculat al noucentisme cohesiona la identitat del poble català al voltant d'aquells paisatges que reflecteixen i que resulten de la interacció entre una cultura i el seu medi natural. L'alternança d'aquests dos models de paisatge «nacionals» durant la major part del segle XX, quedarà truncada l'any 1976, amb les eleccions democràtiques al Parlament de Catalunya. Des d'aquest moment fins l'any 2003, el govern autonòmic nacionalista eleva de nou la muntanya com a símbol de la identitat catalana. La preeminència d'aquest arquetipus de paisatge condueix a la protecció d'espais naturals del nord del país i a la localització d'equipaments i d'infraestructures en els

territoris del sud de la geografia catalana. Aquesta dinàmica ha generat l'emergència, des de la meitat de la dècada de 1970, de moviments i plataformes socials que reivindicuen la conservació i la preservació dels valors paisatgístics dels seus àmbits territorials locals.

Jacobo García Álvarez mostra les característiques principals inherents al nacionalisme gallec i el paper que desenvolupa el paisatge en el procés de construcció de la identitat nacional de Galícia durant el període 1931-1936, prenent com a base la figura d'Otero Pedrayo. En paraules de l'autor, Otero Pedrayo va ser, al costat de Vicente Risco, un dels màxims ideòlegs i dirigents polítics del partit galleguista durant la Segona República. La seva concepció de Galícia com a nació es vertebrà únicament i exclusivament al voltant de dos elements: el territori i el paisatge, que són considerats síntesi de les relacions entre societat i natura, expressió de la cultura i de la identitat col·lectiva gallega, mitjà a través del qual poder arribar a identificar i individualitzar la regió geogràfica. Lligat a aquesta concepció del paisatge, el nacionalisme gallec de preguerra defensa la preservació del *modus vivendi*, de les creences religioses, de la llengua autòctona i dels valors morals de la Galícia rural tradicional. El seu interès per preservar el patrimoni social i monumental, així com la riquesa paisatgística menys coneguda de Galícia, el portarà a denunciar la ciutat i la indústria i els nous valors implícits en aquests dos fenòmens.

Finalment, a l'apartat que s'ha identificat sota el nom d'«Individus, cultura, religió i paisatge», s'hi inclouen aquells capítols que aprofundeixen la mirada de l'home, el paper de la cultura i de la religió com a manantials d'idees i de representacions culturals sobre el paisatge, més o menys properes a la realitat, susceptibles de ser transmeses i d'arrelar-se a l'imaginari col·lectiu. És el cas de les aportacions que porten per títol: «Paisaje y símbolo. La imagen literaria de la Sierra

de Guadarrama»; «La descripción de los paisajes del Pirineo catalán por algunos viajeros (1750-1950)»; «Prácticas turísticas y coloniales de los viajeros catalanes en el Cairo a finales del siglo XIX y principios del XX»; «A Doñana desde Sevilla. Itinerario guiado de aproximación a Doñana desde la cultura»; «El coto de Doñana, espacio geográfico inexplorado y agreste según Chapman y W. J. Buck»; i «Religiosidad popular y paisaje. La Romería del Rocío en la producción y transmisión cultural de imágenes paisajísticas de Doñana».

Nicolás Ortega Cantero mostra la forma renovada d'aproximar-se al paisatge espanyol i de comprendre'l que introdueixen, a finals del segle XIX, Francisco Giner de los Ríos i els membres de la Institución Libre de Enseñanza, així com la seva influent manera particular d'entendre i de percebre la serra de Guadarrama. Partint de la visió geogràfica moderna del paisatge, Francisco Giner considera el paisatge «expresión visible del orden natural» (p. 101) i expressió material i simbòlica de les característiques d'un poble, mitjà a través del qual entendre i descobrir «las claves de la propia identidad nacional» (p. 102). Qualsevol aproximació al paisatge ha de partir de l'explicació de la seva configuració geològica i de la comprensió dels seus valors històrics i culturals. La serra de Guadarrama esdevé, segons la seva opinió, una de les muntanyes més antigues i geomorfològicament més verges de la península Ibèrica, amb llocs com el massís de Peñalara i la vall de Lozoya, que esdevenen símbols de la història, de la cultura i de la identitat d'Espanya. Des del massís de Peñalara és possible observar el paisatge de les dues Castelles i al seu costat s'erigeix la Cartuja del Paular, un llegat arquitectònic de la Castella medieval, context on es van forjar «los mejores valores y cualidades del carácter nacional» (p. 109).

Albert Pèlachs i Enric Mendizábal fan ús dels relats escrits pels viatgers que van

visitar el Pirineu català durant el període 1750-1950 per reconstruir la fesomia i conèixer quina era la seva percepció i interpretació particular del paisatge pirinenc. Cenyint la seva recerca a la Vallferrera i a la Coma de Burg, perquè es tracta d'un àmbit on existia una intensa explotació forestal susceptible d'atraure l'atenció dels viatgers, els autors deixen entreveure com Francisco de Zamora, J. E. Murray o Juan Avilés ofereixen descripcions diferents, normalment encertades, però superficials i parcials, de la realitat econòmica i social d'aquesta zona. Uns altres viatgers, com Alfred Tonnellé, motivats per exaltar la bellesa del paisatge, obvien qualsevol signe de pressió antròpica i de deteriorament del bosc. Més enllà de la seva singularitat, les visions dels viatgers repeteixen una sèrie d'estereotips que van afavorir l'emergència d'una «imatge o representació cultural» consensuada dels Pirineus durant aquell període, que esdevenia el reflex d'un món «salvatge, aïllat, pintoresc, brut i analfabet».

Maria Dolors Garcia Ramón, Lluís Riudor i Perla Zusman s'aproximen al procés de difusió d'imatges culturals sobre el Caire entre finals del segle XIX i principis del segle XX, com també a la capacitat dels viatgers catalans per reforçar o contrarestar aquestes visions occidentals interioritzades i assumides, a través del viatge i el contacte directe amb Egipte. Segons la seva opinió, l'emergència i la difusió de la colònia anglesa i de la capital egípcia com a destinació turística per a les classes burgeses europees, a finals del segle XIX, s'explica en part per l'estrena d'*Aida*, l'òpera de Verdi. Aquest esdeveniment cultural, presentat al Caire l'any 1871 i representat a Catalunya durant el període 1876-1882, mostrava una visió occidental del Pròxim Orient, on el Caire esdevenia una ciutat cosmopolita i multicultural. Els viatgers catalans que, com Eduardo Toda, Oleguer Junyent, Vicent Coma Soley i J. Marín Balmas, es van veure motivats a visitar la ciutat i conèixer-

la *in situ*, es van aproximar al seu coneixement des d'una perspectiva occidental, però van ser capaços d'emetre judicis que, moltes vegades, es van allunyar dels estereotips creats per *Aida*. Més enllà d'interessar-se pel Caire modern i europeïtzat, la seva atenció es va centrar en el descobriment del centre de la ciutat, on era possible percebre el veritable Caire musulmà.

En el primer dels tres capítols dedicats a Doñana, Juan Francisco Ojeda mostra al lector com, des de principis del segle XIX, visions procedents de la ciència, del món literari i pictòric han presentat Doñana com un espai natural divers on conflueixen el món marítim i fluvial; un espai erm i improductiu però susceptible de generar riquesa, sota el foment de l'agricultura, la ramaderia i el turisme. El reconeixement progressiu del seu valor ecològic i paisatgístic es troba a la base de la declaració, l'any 1969, d'una part de l'estuari de Doñana com a espai natural protegit. Dins dels límits administratius del Parc Nacional, hi destaquen avui en dia les unitats paisatgístiques del bosc de la Rocina, els matollars i pinars de les sorres establitzades i les platges, les dunes i els cordons del litoral. Tots presenten una gran biodiversitat reconeguda, però el bosc de la Rocina té alhora un significat religiós i simbòlic per als habitants dels entorns de Doñana, que es posa àmpliament de manifest durant el seu peregrinatge anual a l'aldea d'El Rocío.

Partint de la vida i l'obra dels caçadors i naturalistes britànics A. Chapman i W. J. Buck, Antonio López Ontiveros deixa entreveure quina era la seva concepció del regne vegetal i animal, i per extensió del Coto de Doñana, entre finals del segle XIX i principis del segle XX. A la llum de les seves mirades, Doñana apareix com un espai aïllat i allunyat de la civilització, poc apte per a la vida humana, poc poblat i amb escassos signes d'humanització, que en bona mesura explica la bellesa del seu paisatge i la seva condició d'hàbitat i de lloc de refugi d'una gran varietat d'espè-

cies animals, d'aus terrestres i aquàtiques. Les característiques físiques, la riquesa floral i faunística de Doñana, en feien un dels espais més verges, exòtics i salvatges i un dels paradisos cinegètics més importants d'Europa.

Finalment, J. Carlos González i Michael D. Murphy expliquen les característiques i les limitacions del model cultural sobre el paisatge de Doñana que contenen i que han difós àmpliament la música de les sevillanes que s'han escrit, durant les darreres dècades, al voltant del ritual del Rocío. Partint de la seva concepció com a narracions culturals parcials sobre les terres de Doñana, com que estan lligades als diferents camins de peregrinació que segueixen les germandats durant el Rocío, les sevillanes «rocieras» tendeixen a presentar Doñana com una terra àrida i poc propensa al poblament, com el «reino de la Virgen del Rocío» (p. 331), un espai sagrat i paradisiac que esdevé terra d'origen i símbol de la identitat dels rocieros. Doñana, i especialment les terres dels maresmes, esdevenen espais colonitzats per plantes, espècies vegetals i arbòries i per una fauna que científicament pertanyen a uns altres ecosistemes. Tot plegat fa de les sevillanes expressió i artífex d'una visió irreal de Doñana, atribuïda en part a raons estètiques i al poc coneixement d'aquest espai natural per part dels compositors.

Les persones interessades en la lectura d'aquest llibre podran aprofundir l'accepció del paisatge com a representació cultural, com a artefacte que neix a partir de la interacció entre societat i natura, però que està subjecte, en darrer terme, a la percepció i a la interpretació individuals i col·lectives. L'aproximació dels diferents autors a les imatges i als discursos socials existents sobre el paisatge s'integra normalment dins d'un marc teòric, conceptual i metodològic complex, que deixa entreveure les diferents formes de concebre, de comprendre i d'aproximar-se a l'anàlisi i a la descripció del paisatge que s'han succeït i que han coexistit des de principis del segle XVIII fins a l'actualitat, dins del camp de la geografia, de la literatura i d'altres disciplines. Malgrat que no esdevé un manual estricte sobre paisatge, els diferents capítols que integren aquesta obra, escrits amb un llenguatge transparent i entenedor, manifesten una gran cohesió i una complementarietat interna, afavorint l'avenç acadèmic i intel·lectual d'una temàtica, el paisatge, que s'ha consolidat novament, durant la darrera dècada del segle XX, dins del camp d'estudi de la geografia.

Ester Nasarre Vázquez
Universitat Autònoma de Barcelona
Departament de Geografia
Ester.nasarre@uab.cat

BOIX, Lurdes; BOIX, Jordi (2005).

Els paisatges de Caterina Albert i Paradís, Víctor Català: Un itinerari històric i literari a través dels indrets vinculats a l'escriptora de l'Escala.

L'Escala: Ajuntament de l'Escala, 2005, 139 p.

ISBN: 84-606-3811-1.

El llibre que presento apareix amb motiu del centenari de la publicació de *Solitud* (1905), obra de Caterina Albert, coneguda literàriament amb el pseudònim de Víctor Català. La novel·la *Solitud*, però,

només és el pretext per apropar el lector a un territori: l'Escala d'Empordà, d'on és originària l'escriptora. La literatura, un cop més, apareix com a mediatra entre el paisatge i l'experiència humana. El li-